

A MAKROSZOCIOLOGIA MIKROALAPJAIROL* (multidiszciplináris megközelítésben)

Gondolatok

Tardos Róbert „Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára” című tanulmánya kapcsán

Ebben az írásban megjegyzéseket fűzök Tardos Róbert tanulmányához.¹ Egyetértek vele abban, hogy a mikro-makro probléma „szinte valamennyi kurrens metodológiai dilemma tematizálására alkalmas” (Tardos 1998: 3). Keresve sem találhatnánk ígéretesebb kiindulópontot fontos metodológiai vitákhoz.

Gondolataimat arról az elméleti álláspontról fejtem ki, amelynek középpontjában a mikro-makro kölcsönhatások állnak. E megközelítés szerint megoldható, sőt *megkerülhetetlen* a makro-mikro, a mikro- és a mikro-makro mechanizmusok együttes számbavétele a makroszintű jelenségek közti oksági kapcsolatok feltárásában. Ezt a – többszintű elemzést implikáló – szemléletmódot az általános metodológiai orientációk közül a módszertani individualizmushoz sorolhatjuk.² A szociológiában pedig hol strukturalista cselekvéseméletnek (pl. Burt 1982; White 1992), hol strukturalista-individualisztikus megközelítésnek (pl. Wippler 1978; Lindenberg 1985; 1990), hol pedig – explicit módon utalva arra, hogy ezekben a modellekben a racionális döntés a kitüntetett mikromechanizmus – racionális döntések elméletén (a továbbiakban: RDE) nyugvó szociológiának nevezik (pl. Coleman 1990; Abell 1996).

1. Tardos Róbert (1998: 8) táblázatos formában hasonlítja össze a mikro- és makroirányzatokat. Megítélésem szerint az összehasonlítás világosabbá tehető, ha *explicit módon* megjelenik benne a megközelítésheli és tematikus vetület kettőssége. E két vetület különválasztásával fontos kérdések megválaszolásához lehet további szempontokat felvetni:

* Köszönettel tartozom Helmich Dezsőnek, Lengyel Györgynek és Orthmayr Imrének írásom korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért.

Tematika (magyarázandó jelenség)	Megközelítés (magyarázó jelenség)	
	mikro	makro
	<i>A</i>	<i>C</i>
<i>mikro</i>	RDE pszichológia	strukturális szerepelmélet szociálpszichológia
	<i>B</i>	<i>D</i>
<i>makro</i>	mikroökonómia új makroökonómia a társadalmi csere elmélete RDE szociológia RDE marxizmus új politikai gazdaságtan új institucionalizmus	ortodox makroökonómia strukturális funkcionális kulturalizmus ortodox marxizmus historicismus régóta institucionalizmus

1 A. Mikrotematika – mikromegközelítés

Tematika és megközelítés tekintetében a mikro-orientációhoz sorolható az RDE és a pszichológia. Különbséget kell tenni azonban az RDE mint cselekvésemélet és az RDE szociológia (közgazdaságtan, politikatudomány stb.) mint társadalomelmélet között. „A racionális döntések elmélete kifejezés gyűjtőfogalom, amely egyfelől különféle szubsztantív és formális modelleket, másfelől pedig egy metodológiai paradigmát foglal magában. Az említett szubsztantív és formális modellek közé az individuális döntések elméletének típusváltozatai, a játékelmélet, a közösségi döntések elmélete, továbbá általában a társadalomtudományok ... ökonómiai ihletésű modelljei tartoznak. A racionális döntések elmélete néven számon tartott metodológiai paradigma viszont nem más, mint az a módszertani platform, amely az előbbi formális és szubsztantív modellek társadalomtudományi alkalmazásait egyéb társadalomtudományi kutatási programoktól és elméleti rendszerektől elválasztja és megkülönbözteti” (Csontos 1996: 326). A *szűk* értelemben vett RDE a felsorolt modellek közül az első kettőre terjed ki: parametrikus és stratégiai helyzetekben vizsgálja a racionális döntés modelljeit (ideáltípusait), és azok révén *magyarázza és előrejelzi* az egyéni cselekvést.³ „A cselekvés magyarázatának egyszerű sémája magát a cselekvést két, egymást követő szűrési művelet végeredményének tekinti. A kiindulópont az egyén számára elvileg lehetséges összes cselekvés kiterjedt halmaza. Az első szűrőt mindazok az anyagi, gazdasági, jogi és pszichológiai *korlátok* alkotják, amelyekbe az egyén beleütközik. A velük összhangban álló cselekvések képezik az egyén *lehetőségeinek* halmazát. A második szűrő az a mechanizmus, amely meghatározza, hogy a lehetőségek halmazából melyik cselekvést hajtja végre” (Elster 1995: 21). Az első szűrőt jelentő korlátozó feltételek szociológiai szempontból lényeges elemei makrojellegűek: társadalmi, gazdasági, politikai és jogi intézmények, valamint a társadalom szerkezeti sajátosságai. A preferenciák formá-

lódását pedig szocializációs mechanizmusok is befolyásolják.⁴ Mindazonáltal a szűken vett RDE az egyéni cselekvést individuális szinten magyarázza: vágyak (preferenciák) és lehetőségek (korlátozó feltételek), vélekedések és információk terminusaiban.

A racionális döntés az egyéni cselekvést alakító mikromechanizmusok egyike. A környezethez való optimális alkalmazkodás formája. Mindazonáltal – amint azt a racionalitás érvényességi körét firtató kutatók részletesen bemutatják (Elster 1983; 1989a) – nem csálthatatlan mechanizmus. Az RDE – mint bármely más tudományos elmélet – kudarcot vall, egyfelől, ha nem képes egyértelmű előrejelzések megfogalmazására (meghatározatlanság), másfelől, ha előrejelzései nem állják ki a tapasztalati próbákat, vagyis ha a valóságos döntéshozók nem úgy viselkednek, ahogy azt az elmélet előírja (irrationalitás).⁵ Több optimum vagy összemérhetetlen alternatívák esetén például a racionális döntés meghatározatlan. Az akaratgyengeség, a rövidlátás, a vágyteljesítő gondolkodás, a kognitív torzításokon alapuló irracionális vélekedések pedig az irracionális különböző esetei. Mindazonáltal akár az irracionális fogalmi meghatározására és típusokba sorolására, akár a különféle irracionális viselkedési formákat alakító mikromechanizmusok feltárására törekszünk, legkézenfekvőbb – ha nem az egyetlen – *heurisztikus* eszközként az RDE-hez fordulhatunk. Nem csupán a többé-kevésbé racionális viselkedések – amelyek tartományát a társadalomtudósok többsége egyre inkább tágabbnak tartja a szűken vett gazdaság szférájánál – leírásához és magyarázatához, hanem az irracionális viselkedések fogalmi megragadásához is szükségünk van a racionalitás jól definiált és egyértelmű fogalmára, a racionális döntés ideáltípusaira.⁶

A pszichológiai cselekvéskonceptciók szintén individuális tényezőkkel *írják le és magyarázzák* meg az egyéni viselkedést. A behaviorista pszichológia – voltaképpen – a környezeti ingerekre adott válaszreakcióként fogja fel az egyéni viselkedést, melynek alakulásában megerősítés jellegű mechanizmusok játszzák a főszerepet (pszichológiai determinizmus). Az RDE legfontosabb pszichológiai alternatívái: a cselekvők kognitív korlátait és igény szintjét hangsúlyozó korlátozott racionalitás koncepció, a megerősítés szerepét középpontba állító viselkedésméletek, valamint a többszörös-én koncepcióját hirdető pszichoanalitikus áramlatok. Egy további fel fogás – amely szintén önálló társadalomtudományi irányzatokban ölt testet (pl. evolúciós közgazdaságtan) – az adaptív viselkedési formákat előidéző kiválasztó-dási mechanizmusokat helyezi magyarázatai középpontjába. Szociológiai szempontból viszont a – tág értelemben vett – társadalmi normák cselekvésalakító szerepét kidolgozó elméletek jelenthetik az RDE legfőbb alternatíváját. Szerintem itt a helye annak, amit Tardos Róbert (1998: 12) „az egyéni cselekvés mozgatórugóinak szociológiai (vagy éppen szociológiai-kulturális) modelljének” nevez. Ezek a modellek mindazonáltal már átvezetnek a fenti táblázat C cellájába, ahová az egyéni viselkedés determinisztikus koncepcióit sorolhatjuk.

1 B. Makrotematika – mikromegközelítés

Az RDE társadalomtudományi alkalmazása – durván – makroszintű jelenségeknek az egyéni cselekvés modelljeire támaszkodó magyarázatát jelenti.

Nem véletlen, hogy a neoklasszikus mikroökonómiát gyakran árelméletnek nevezik (pl. Stigler 1987), utalva arra, hogy a mikroökonómia művelői – mindenekelőtt – a makroszintű keresleti és kínálati viszonyok eredményeképpen kialakuló egyensúlyi árat magyarázzák.⁷ Elsősorban egyéni fogyasztók és termelők korlátok közt optimalizáló magatartásának modelljeit használják fő magyarázó eszközként. A szociológiában a társadalmi csere elmélete, majd az ebből kinövő RDE szociológia bizonyos értelemben hasonló elméleti stratégiát követ.⁸ A társadalmi csere elméletének képviselői a csoportszintű viszonyok és társadalmi intézmények vizsgálata során, a magyarázó premisszákat megfogalmazásához analógiákat kölcsönöznek a megerősítés és tanulás pszichológiai, valamint a kereslet–kínálat hagyományos közgazdaságtani elméletéből. Homans (1974) deduktív csereelmélete például a skinneri behaviorista pszichológia megerősítésmódjára támaszkodik, és nem tesz minőségi különbséget a személyközi és az összetett, intézményesült csereformák között, csak fokozatbeli eltéréseiket hangsúlyozza. Blau (1964) viszont – mikroökonómiai alapokra építkezve – jut el az egyensúlyhiányos csere fogalmán keresztül a társadalmi szerkezet, a hatalom, a legitimitás kérdéseire. Felfogásában az összetett társadalmi struktúrák alapvetően különböznek a kiscsoportok egyszerűbb szerkezetétől: a társadalmi struktúrák olyan emergens tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek nem vezethetők vissza maradéktalanul az őket alkotó egyének viselkedésére.⁹ A modern RDE szociológia képviselői nem szándékolt következmények (láthatatlan kéz, célellentétesség), kollektív cselekvés és alku, vagy egyensúly (Elster 1995), illetve piaci jellegű intézmények, formális struktúrák, társadalmi tőke vagy normarendszerek terminusaiban (Coleman 1990) vizsgálják a mikro-makro kölcsönhatásokat.

A holisztikus társadalomelméletek prototípusát képviselő marxizmuson belül is megjelent és markáns irányzattá vált a módszertani individualizmus: a nyolcvanas évek elején az analitikus marxizmus döntéseméleti irányzata (Elster 1982; 1985b; Roemer 1986; Little 1994) éppen a hagyományos marxi problémák (pl. osztály, osztályharc, kizsákmányolás, állam) alternatív – és mindenekelőtt mikroszemléletű – magyarázatát kínálta. Az új politikai gazdaságtan (közösségi döntések elmélete) szintén a közgazdaságtan hagyományos feltevéseiből kiindulva vizsgálja a politikatudomány tárgyát képező makrojelenségeket: a szavazási rendszereket, a bürokráciát, a politikai pártokat, az alkotmányt, az érdekszervezeteket és így tovább.¹⁰ Másképpen: az új politikai gazdaságtan a demokratikus politikai piac működését, a közjavak keresletét és kínálatát tanulmányozza. A keresleti oldalt megtestesítő szavazókról és érdekcsoportjaikról, valamint a kínálati oldalt megtestesítő politikusokról és bürokratákról egyaránt felteszik, hogy racionális döntéshozókként cselekszenek. Ugyancsak hasonló megközelítést alkalmaznak a neoinstitucionalista közgazdaságtan képviselői a gazdasági intézmények – piacok és hierarchiák (vállalatok), tulajdonjogok, tranzakciós költségek, megbízó–megbízott kapcsolatok stb. – elemzésében.¹¹

Irányzat:

mikroökonómia
 új makroökonómia¹²
 a társadalmi csere elmélete
 RDE szociológia
 RDE marxizmus
 új politikai gazdaságtan
 új institucionalizmus

Megmagyarázandó makrojelenések:

kereslet–kínalat–ár, piaci egyensúly
 stagfláció, munkanélküliség
 csoport, hatalom, intézmények
 normák, kollektív cselekvés, intézmények
 osztály, állam, kizsákmányolás
 politikai pártok, bürokrácia, alkotmány
 piac-hierarchia (vállalat), tulajdonjogok

A fenti irányzatok közös sajátossága mindazonáltal, hogy a tárgyukat alkotó makrojelenések magyarázatában az egyéni cselekvések szabályszerűségeit megragadó *különféle* modellekre támaszkodnak:

Irányzat:

mikroökonómia
 új makroökonómia
 a társadalmi csere elmélete
 RDE szociológia
 RDE marxizmus
 új politikai gazdaságtan
 új institucionalizmus

A mikroelmélet, amelyre támaszkodik:

RDE
 RDE
 RDE, pszichológia
 RDE, pszichológia
 RDE
 RDE, pszichológia
 RDE, pszichológia

1 C. Mikrotematika – makromegközelítés

Ebbe a típusba azokat a közelítésmódokat sorolhatjuk, amelyek az egyéni cselekvést, illetve viselkedést – *közvetlenül vagy közvetve* – makrojelenésekkel (pl. társadalomszerkezeti, gazdasági, kulturális és intézményi tényezőkkel, vagy a szocializációval¹³) magyarázzák. Az egyéni viselkedés efféle normatív-determinisztikus modelljének – lényegében – két alapváltozata ismeretes:

a) A társadalmi (pl. Durkheim) és a gazdasági (pl. marxizmus) determinizmust hangsúlyozó strukturalizmus. E megközelítés – némileg kiélezett értelmezése – szerint a makroeredetű korlátozó feltételek („kényszerek”) általában egyeleművé szűkítik a döntéshozó előtt álló alternatívák halmazát. Jon Elster korábban idézett gondolatmenetét folytatva: „nem kell mindig a lehetőségekre és a preferenciákra egyaránt hivatkoznunk. Néha a korlátok olyan kemények, hogy a második szűrő működésének már nincs tere. A lehetséges alternatívák halmaza egyetlen cselekvésre zsugorodik, amelynek magyarázatában a döntésnek (vagy a normának) már nincs szerepe. A gyakran »strukturalistának« nevezett társadalomelméleti iskolák szerint a viselkedés minden magyarázata ilyen. A marxisták például gyakran úgy érvelnek, hogy a körülmények a munkásokat arra kényszerítik, hogy eladják munkaerejüket a tőkéseknek, míg az utóbbiakat a verseny kényszeríti a munkások kizsákmányolására. Az érvelésben rejlő hiba belátásához elég arra utalni, hogy senkit sem kényszerítenek arra, hogy tőkés legyen: mindig megvan a munkássá válás mint választási lehetőség” (Elster 1995: 22). E felfogás képviselői szerint tehát a

determinisztikus jellegű kapcsolat a makro- és a mikroszint között *közvetlenül* érvényesül: az egyén olyannyira része a társadalmi-kulturális közegnek, hogy cselekvési autonómiája gyakorlatilag megszűnik, nincs lehetősége döntéseket hozni.¹⁴

b) A szerepelmélet által sugallt szociálpszichológiai determinizmus. Ezt az álláspontot legtisztábban a strukturalista funkcionalizmus (Parsons) *homo sociologicus*a képviseli, amelynek – Lindenberg (1985: 101) nyomán – három alapvonását emelhetjük ki:

- szocializált: az egyén szerepelvárásokat (normákat és értékeket) internalizál;
- szerepjátszó: az egyén a szerepelvárásoknak megfelelően cselekszik;
- szankcionált: az egyént a többiek szankciói kényszerítik a normasértés elkerülésére (ha a szocializáció nem tökéletes).

A szerepelméleti közelítésmód implicit feltevése: az egyének szinte *automatikus*an és feltétel nélkül követik belsővé tett értékeiket (normákat, szokásaikat, habitusukat stb.). Itt tehát a tág értelemben vett szocializációs mechanizmusok határozzák meg az egyéni viselkedést: a makroszint determinisztikus hatása – a szocializáción keresztül – *közvetve* érvényesül, mintegy meghatározott viselkedésmódokra „programozva” az egyéneket.¹⁵

1 D. Makrotematika – makromegközelítés

A módszertani holizmus tematikusan és közelítésmódját tekintve egyaránt makroszemléletű metodológiai orientáció. Fontosabb válfajai közé sorolhatjuk az ortodox (keynesi) makroökonómiát, a marxizmust, a historicizmust, a strukturalista funkcionalizmust, a régi institucionalizmust, továbbá a kulturalizmus különféle áramlatait. Közös sajátosságuk, hogy a tárgyukat alkotó makrojelenségek (pl. társadalmi-kulturális rendszerek, funkcionális alrendszerek, társadalmi tények, társadalmi struktúrák, intézmények, fejlődéstörvények, termelési viszonyok) magyarázatát közvetlenül makrojelenségekre alapozzák. Az effajta metodológiai álláspont klaszszikus megfogalmazása Durkheimtől származik: „*valamely társadalmi tény oka az előzőleg létező társadalmi tényben, nem pedig az egyéni tudat állapotaiban keresendő*” (Durkheim 1978: 127).

A holisztikus szemléletmódok további közös jellemzője általában az *objektív* teleológia (Elster 1982). Objektív teleológiának nevezzük azokat a folyamatokat, amelyeket valamilyen cél irányít *célkitűző és célkövető cselekvők nélkül*. Ezeket megkülönböztethetjük a szubjektív teleológiától (intencionális cselekvések célkitűző és célkövető cselekvőkkel) és a teleonómiától (kiválasztódási mechanizmusok eredményeképpen kialakuló adaptív viselkedések). James Coleman megfogalmazásában: „a szociológia nem akkor követ helyes elméleti stratégiát, ha elveti a cél, a célorientáltság és a homeosztázis gondolatát ..., hanem akkor, ha a társadalmi rendszer *cselekvőinek* szintjére szűkíti ezen fogalmak alkalmazási területét és nem alkalmazza őket a rendszer egészére. A társadalomra jellemző cselekvés vagy viselkedés a rendszert alkotó szereplők egymástól független cselekvéseiből fakadó következmény. ... A szándék- és célorientáltság hasznos az elmélet létrehozásában, de csak akkor, ha nem a rendszert vagy entitást jellemzi, amelynek viselkedését

magyarázni akarjuk. A célirányultságot a rendszer elemeire kell vonatkoztatni, amelyeket a szociológiában a rendszer cselekvőinek is tekinthetünk, legyen szó akár egyénekről, akár személyek társulásairól” (Coleman 1989: 28).

A holisztikus szemléletek általában szem elől tévesztik a következő *triviális* szempontot: „Things happen in the social world because individuals do and do not do things, and they are the only things that do and do not do things. All statements that attribute »doing« to other things can, in principle if not in practice, be translated without loss into statements about individuals doing things” (Abell 1992: 191) [A társadalmi életben azért történnek dolgok, mert az egyének tesznek vagy nem tesznek dolgokat, és a dolgok közül kizárólag ők azok, akik tesznek vagy nem tesznek dolgokat. Az összes állítás, amely más dolgoknak tulajdonítja »dolgok megtételét«, ha a gyakorlatban nem is, elvileg, veszteség nélkül lefordítható egyének dolgok megtételére vonatkozó állításaira]. Ezért nem lehet kiiktatni a társadalomtudományi magyarázatból az elemzés mikroszintjét, vagyis az egyéni cselekvéseket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy magát az egyéni cselekvéseket tekintjük a szociológiai vizsgálódás *tárgyának*. Tardos állításával (1998: 15) ellentétben sem Boudonnál, sem Elsternél nincs szó erről.¹⁶ Mindkettőjük szerint makrojelenségek (pl. relatív frusztráció, nem szándékolt következmények, kollektív cselekvés, társadalmi rend) alkotják a vizsgálat tárgyát, és ezek *magyarázatához* használják az egyéni cselekvés modelljeit. Az említett makrojelenségek *dinamikáját* mindenekelőtt a célkövető egyének döntéseinek terminusaiban érthetjük meg. Tardos szerint (1998: 16) viszont sokszor azért hagyhatjuk figyelmen kívül az elemzés mikroszintjét, mert vagy triviális, vagy esetleges összefüggésekkel terheli meg a szociológiai elemzést. Ezt szintén vitatom: még ha vannak is esetek, amelyekre helytálló a fenti érv, ezek azonban nem tartoznak a szociológiai kutatás szempontjából fontos és érdekes esetek közé. Sokáig szinte dogmaként élt a társadalomtudományban, hogy csoporttagok közös érdeke önmagában biztosítja, hogy a szóban forgó érdek előmozdításán fognak fáradozni (pl. marxi osztály- és államelmélet). Ha viszont – Olson nyomán – alaposan megvizsgáljuk az érintett egyének motívumait, és magyarázatunkat a racionális és önérdékkövető cselekvés feltevésével kezdjük, akkor *éppen ellenkező* következtetésekre jutunk.¹⁷

2. Tardos Róbert az osztályelemzést következetesen a makroközelítésekhez sorolja (Tardos 1998: 8). Ezzel kapcsolatban pusztán arra utalok, hogy ma már – egyrészt az ortodox osztályelméletek Olson-féle kritikájának (1997: 126–39), másrészt az RDE marxizmus egyes eredményeinek hatására – markáns irányzatként tarthatjuk számon a módszertani individualista osztályelméletet és osztályelemzést.¹⁸ Egyes teoretikusok mindezeket a fejleményeket (pl. Páris 1986–1987) az osztályelmélet forradalmi megújulásának egyértelmű jeleként értékelték. Ráadásul ez a megközelítés – pontosabban Roemer játékelméleti alapokon nyugvó osztály- és kizsákmányoláselmélete – képezte az elméleti háttérét Erik Olin Wright (1985) jól ismert empirikus osztályvizsgálatainak. Mind teoretikusan, mind empirikusan megjelent az individualisztikus osztályelemzés, így egyoldalúnak tűnik az osztályelméletet kizárólag a makroirányzatokhoz sorolni.

3. Tardos Róbert több ízben érinti a társadalmi kapcsolatháló elemzés helyzetét a mikro-makro probléma kapcsán (Tardos 1988: 8, 12). A következőkben azt próbálom bemutatni Ronald Burt álláspontjának vázlatos rekonstrukciójával, hogy a társadalmi kapcsolatháló elemzés Burt-féle átfogó teoretikus modellje (1982) illeszkedik a többszintű elemzést implikáló módszertani individualista állásponthoz.¹⁹

Ronald Burt elmélete két alappilléren nyugszik:

a) az emberi cselekvések racionálisak abban az értelemben, hogy a cselekvők – akár egyének, akár csoportok – a rendelkezésükre álló erőforrásokat saját érdekeik érvényesítése céljából használják fel;

b) a cselekvők érdekeiket a – mindenekelőtt a társadalmi munkamegosztásból eredő – társadalmi struktúra kontextusában képesek érvényesíteni.

Az elmélet alapgondolata: *a cselekvők célirányosak a társadalmi struktúra korlátai között*. A racionális cselekvés posztulátuma alapján Burt a cselekvés négy elemét különíti el egymástól:

1. a cselekvés *alanyai* – cselekvőképes egyének vagy csoportok;
2. a cselekvés *feltételei* – a cselekvők tulajdonát képező javak és munkaerő (erőforrások), amelyek felett kizárólag ők rendelkeznek;
3. a cselekvés *indoka* – az önérték, azaz az egyes szereplőket az motiválja, hogy olyan cselekvésekbe fogjanak, amelyek személyes jólétük (hasznuk) növekedésével kecsegtetnek;
4. az egyes *cselekvési alternatívák megvalósulási valószínűsége*: a szereplők a cselekvési alternatívák hasznosságát mérlegelve azt az alternatívát fogják előnyben részesíteni, amely meggyőződésük szerint a legkedvezőbb eredményt fogja számukra biztosítani.

A 3. és 4. elemet együttesen a cselekvő *érdekének* nevezi. Ezt alapvetően az határozza meg, hogy az érdekelt miképpen észleli a cselekvési alternatívák hasznosságát.

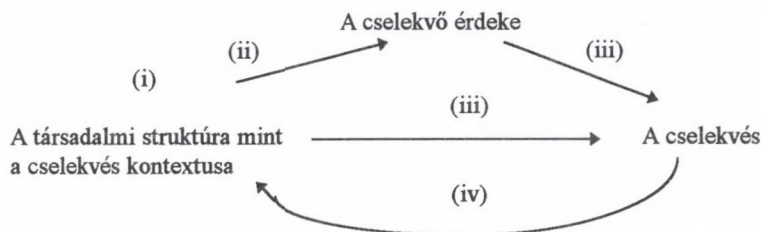
Annak alapján, hogy a szereplők miképpen észlelik a cselekvési alternatívákat, a cselekvésemélet három változata különböztethető meg. Ezek mindenekelőtt a következő kérdésre adott válasz tekintetében térnek el egymástól: befolyásolja-e a többi cselekvő a vizsgált egyén hasznosság-észlelését? Ha igen, mi módon? Az atomisztikus elméletek azzal a feltevessel élnek, hogy az alternatívák észlelése a többi szereplőtől teljesen függetlenül történik, azaz a cselekvők érdekei és preferenciái szuverének. Ezt az álláspontot legtisztábban a neoklasszikus mikro-ökonómia képviseli. Ezzel szemben a Burt által normatívának keresztelt cselekvés-koncepciók azt hangsúlyozzák, hogy az egyes cselekvők nem társadalmi atomokként, hanem mint társadalmi rendszerek tagjai léteznek. Mi több, a cselekvési alternatívák észlelése is az említett rendszer kontextusában történik: az alternatívákat az egyes szereplők a szocializáció során elsajátított társadalmi normák alapján rangsorolják. Tipikus példaként Parsons cselekvésemélete említhető. Az empirikus evidenciák mindenesetre az olyan elmélet mellett szólnak, amelyben a társadalmi környezet befolyása *valamilyen módon* érvényesül. Ennek fényében a normatív megközelítést kellene előnyben részesíteni az atomisztikussal szemben. Ronald Burt azonban egyik álláspontot sem fogadja el. Strukturalista cselekvéseméletében ugyanis a cselekvési alternatívák mérlegelése (és ezáltal maga a cselekvés) nagy-

mértékben függ a – társadalmi kapcsolatháló elemzés terminusaiban megragadott – társadalmi környezet szerkezeti sajátosságaitól: a cselekvők társadalmi munkamegosztásból származó státusszerep készleteitől.

Burt elméletének komponenseit és a közöttük lévő oksági relációkat az alábbi ábra segítségével tekinthetjük át:

A cselekvés Burt-féle strukturális elméletének komponensei

Burt elméletének megalkotása során az alábbi átfogó kérdések megválaszolására tesz kísérletet:

(i) Hogyan ragadható meg a cselekvések társadalmi környezete a hálózatelemzés terminusaiban? E kérdéskör kapcsán Burt olyan hat osztályból álló tipológia keretei között fejtette ki elképzeléseit, amely két analitikus megközelítés (relációs vs. pozicionális) és három eltérő elemzési szint (egyén, hálózati alcsoporthoz és teljes hálózat) megkülönböztetésén nyugszik. A hálózati modellek lehetséges típusainak (Én-hálózat, hálózati helyzet, klikk, strukturálisan ekvivalens szereplők halmaza, rendszerstruktúra és státus/szerep-készletek tagoltságán nyugvó rendszerstruktúra) áttekintése során arra a következtetésre jut, hogy a cselekvések társadalmi kontextusát leginkább az utolsóként említett modell révén lehet megragadni. Az efféle modellek – nagyjából – a strukturálisan ekvivalens pozíciók (azonos státus/szerep-készletek) betöltői közötti hálózatok mintázatát képezik le.

(ii) Hogyan alakítja a társadalmi struktúra az egyéni érdekeket? Burt különbséget tesz a cselekvő érdekének két aspektusa – nevezetesen a konkrét stimulusok szubjektív észlelése és a társadalmi kontextus – között. A kettő együttes számbavétele eredményezi a hasznosság-észlelés strukturális modelljét. Ennek lényege: a társadalmi kontextus abban az értelemben befolyásolja a cselekvő érdekének alakulását, hogy az alternatívák észlelése a többi szereplő társadalmi jellemzőinek figyelembevételével történik. Másképpen: az érdekelt az alternatívákat – többek között – a saját maguk és a többi szereplő között érzékelt társadalmi hasonlóság (strukturális ekvivalencia) függvényében mérlegeli. A cselekvők érdekét mások hálózati helyzete és saját hálózati helyzetük egyaránt befolyásolja.

(iii) Hogyan befolyásolja a társadalmi struktúra az érdekkövető cselekvéseket? A társadalmi struktúrából fakadó korlátozó feltételek befolyásolják a cselekvési lehetőségeket. Pontosabban: a cselekvők lehetőségkészletének alakulásában az érintettek státus/szerep-készleteinek meghatározó jelentősége van. A társadalmi struktúra tehát közvetve – a cselekvők érdekein keresztül – és közvetlenül – a cselekvési alternatívák körét szűkítve – egyaránt hatással van az egyéni cselekvések alakulásá-

ra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a megvalósítható alternatívák halmaza egyeleművé szűkülne. A modell szereplői ugyanis a szóban forgó korlátok között is rendelkeznek kisebb-nagyobb mértékű választási lehetőséggel, valamiféle strukturális autonómiával.

(iv) Végül, Burt utal arra is, hogy a vázolt módon megvalósuló cselekvések viselkedhetnek a társadalmi struktúrára és módosítják. Ezek a folyamatok pedig újabb korlátozó feltételek kialakulásához járulhatnak hozzá.

4. A módszertani holista társadalomelméletek művelőinek egyik gyakran hangoztatott érve: a makroszintű jelenségek olyan *emergens* tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek nem vezethetők vissza maradéktalanul mikroszintű jelenségekre, azaz egyéni viselkedésekre. Tardos Róbert is hivatkozik erre, amikor is a módszertani individualizmus állítólagos tarthatatlansága mellett érvel (1998: 15). A többszintű (vagy kontextuális) elemzés képviselőinek többsége szerint viszont az *emergens jelenségek is magyarázhatók a módszertani individualizmus szellemében*. Moksony Ferenc megfogalmazásában: „magam azok táborához csatlakozom, akik ... a módszertani individualizmus szemszögéből közelítenek ehhez a szakirodalomban »emergencia-probléma«-ként számon tartott kérdéshez. Amikor egyes társadalmi jelenségek látszólag ellenállnak a redukciónak egyének cselekedeteire, akkor pusztán a következőről van szó: a környezet sajátosságai módosították az adott környezetben élő egyének magatartását, mi azonban nem ismerjük vagy figyelmen kívül hagyjuk ezt a hatást, s azokat az egyéni cselekvéseket aggregáljuk csoport szintű jelenséggé, amelyek akkor jellemzik ezeket az egyéneket, amikor nem állnak szóban forgó környezetük hatása alatt. Általánosabban megfogalmazva: a viszonylag elemi körülmények között (egyszerű interakciós rendszerekben) zajló emberi viselkedésről szerzett tapasztalatainkat visszük át tévesen a bonyolult körülmények esetén (összetett interakciós rendszerekben) várható egyéni magatartásra, illetve annak csoport szintű következményeire. Ha ismernénk vagy figyelembe vennénk az egyének reagálását környezetük változására (pl. egy kétszemélyes kapcsolattrendszer többszemélyessé bővülésére), akkor pusztán az egyéni cselekvésre vonatkozó tudásunk alapján kielégítő magyarázatot adhatnánk mindenfajta csoport szintű jelenségre, nem kellene a közösséget mint egészet jellemző szabályszerűségek után kutatnunk. Az »emergencia« forrása tehát az egyének viselkedésének módosulása a környezet változása nyomán; az »emergens« jelenségek sem mások, mint egyének cselekedetei – olyan cselekedetek, amelyek összetettebb környezet (pl. más személyek viselkedése) hatására alakulnak ki.” (Moksony 1985: 72–3)²⁰

5. Tardos Róbert (1988: 5) a racionális döntések elméletét „objektív jellegű mikroelmélet”-nek, illetve „objektív irányba orientálódó” irányzatnak nevezi. Való igaz, hogy a szűk értelemben vett RDE-t felhasználhatjuk a tökéletesen racionális („objektív” helyes) cselekvések ideáltípusainak megalkotásához, és az efféle ideáltípusok – a szó technikai értelmében vett normatív módon – felhasználhatók fogalom-, típus- és hipotézisalkotási, valamint heurisztikus célokra a társadalomtudományi kutatásban. Ugyanakkor az RDE-nek része a korlátozottan racionális

(„szubjektíve helyes”) cselekvések ideáltípusainak kidolgozása, és ezen keresztül az empirikus egyéni cselekvések *magyarázata*. Jon Elster (1991: 51) ezt írja az RDE alapfogalmait tárgyaló tanulmányában: „Fontos hangsúlyozni a döntési helyzet szubjektív természetét. Az, hogy bizonyos választási lehetőségek objektíve elérhetőek adott cselekvő számára, csak abban az esetben képezheti részét viselkedése magyarázatának, ha racionálisan meg van győződve azok elérhetőségéről. Ugyanez elmondható az egyes alternatívák következményeiről: a viselkedés magyarázata során valamely választási lehetőség objektív következményei csak akkor számítanak, ha a döntéshozónak alapos indoka van hinni, hogy a választási lehetőség az említett következményekkel jár. Ezt gyakran szem elől tévesztik.” Raymond Boudon (1989) a szociológia szempontjából vizsgálja az RDE szubjektív vonatkozásait, és arra a következtetésre jut, hogy a szubjektív racionalitás – ami nála nagyjából megfelel a Herbert Simon-féle (1998) korlátozott racionalitásnak – központi szerepet játszik a társadalomtudományokban, és különösen a szociológiában. Csontos László (1997a: 10–12) Max Weber metodológiai álláspontjának racionális rekonstrukciója során bemutatja az objektíve és szubjektíve racionális ideáltípusok logikáját, és tisztázza szerepüket a társadalomtudományi kutatásban. Talán e néhány önkényesen kiragadott példa alapján is belátható, hogy az RDE művelői általában egyaránt szem előtt tartják a racionalitás objektív és szubjektív vonatkozásait, valamint különbségeiket. Nem lehet az RDE-t kizárólag „objektív jellegű” mikroelméletként jellemezni.

6. „Peter Blau a pályája kezdetét jellemző mikro-megközelítésből fokozatosan makro-irányba tolódott el. De legfőbb vitapartnerénél, James Coleman-nél is hasonló jelek fedezhetők fel pályafutása utolsó évtizedében – különösen, ha sajátos társadalmitőke-felfogására gondolunk, amely kifejezetten a fogalom kollektivisztikus értelmezési vonulatához sorolható, és ahol csak halványan jelenik meg a szociális erőforrások egyéni birtoklásának vagy konvertálásának kérdése. Vagy említhetnénk Mancur Olsont, akit 1965-ös alapműve ugyancsak a mikro-vonulathoz sorol, a nyolcvanas években megjelent kötete (»A nemzetek felemelkedéséről és hanyatlásáról«) azonban már erősen makro-színezetű” (Tardos 1998: 17).

A fenti megállapításokból sejteni lehet, hogy Tardos a mikro-makro váltást mindhárom szerzőnél inkább a megközelítésmódra, semmint a tematikára érti. Valójában Coleman és Olson esetében nincs szó (sem alapvető tematikus, sem) alapvető megközelítésbeli eltolódásról.

6 A) Coleman társadalmitőke-koncepciója valóban kulcsfontosságú a mikro-makro átmenet szempontjából, de semmi esetre sem sorolható a fogalom kollektivisztikus értelmezései közé: „A társadalmi tőke fogalma azt a funkciót határozza meg, *milyen értéke van erőforrásként a cselekvők számára a társadalmi struktúra azon vonásainak, amelyeket felhasználhatnak érdekeik érvényesítésében*. Azáltal, hogy a társadalmi struktúra bizonyos vonásainak ilyen funkcióját azonosítja, a társadalmi tőke fogalma egyaránt segít abban, hogy magyarázatot adjunk az egyéni cselekvés szintjén az eredmények különbözőségére és hogy anélkül léphessünk át a mikroszintről a makroszintre, hogy ehhez ki kéne dolgoznunk ezen átmenet társadalmi strukturális részleteit” (Coleman 1994a: 105. Az én kiemelésem

– Sz. Z.). A társadalmi tőkét racionális cselekvők „halmozzák fel”, akik sajátos társadalmi viszonyaikat erőforrásként hasznosítják. A kötelezettségek és elvárások formájában jelentkező társadalmi tőke részletezése során például explicit módon felteszi a kérdést: „Miért teremtenek a racionális cselekvők kötelezettségeket?” (Coleman 1994a: 109). A társadalmi tőke keletkezését tehát mikroszinten magyarázza Coleman. Ugyanakkor a társadalmi tőke fogalma révén makroszintű jelenségek (pl. lázadások, szervezetek) kialakulását magyarázhatjuk. Coleman számára – többek között – a társadalmi tőke fogalma teremti meg a lehetőséget arra, hogy szociológiai szempontokat építsen be mikroökonómiai jellegű elemzéseibe. Megközelítésmódja, amelyet mindazonáltal itt is az elemzés mikro- és makroszintje közti kölcsönhatásokat hangsúlyozó módszertani individualizmus fémjelez, semmi esetre sem kollektivistikus.

Az RDE gazdaságszociológia jellemzésére – egyik késői tanulmányában (Coleman 1994b) – az alábbi nyolc szempontot emelte ki: 1. módszertani individualizmus; 2. hasznosságmaximalizálás (optimalizáció); 3. társadalmi optimum; 4. rendszeregyensúly; 5. az erőforrások feletti rendelkezés feladásából származó hasznosság; 6. társadalmi tőke; 7. a jogok társadalmi eredete; 8. intézmények. E szempontok – amelyek közül szerinte az első négyet a közgazdaságtanból, a második négyet viszont a szociológiából veszi át a gazdaságszociológia – együttes érvényesítésével lehet Coleman szerint gazdasági jelenségeket az RDE szociológia alapján vizsgálni. Talán felesleges rámutatni, hogy mondanivalónk szempontjából elsősorban a társadalmi tőkének (és az intézményeknek) a módszertani individualizmus szellemében történő kifejtése az érdekes. Ehhez talán még érdemes hozzátenni, hogy Coleman kiterjedt teoretikus és empirikus kutatásokat végzett arról, hogy milyen szerepet játszik a társadalmi tőke az emberi tőke „felhalmozásában”, és hogy milyen előnyöket remélhetnek az egyének a társadalmi tőke különböző formáitól a tanulás során (Coleman 1988). Coleman tudatos törekvése volt, hogy – metaelméleti álláspontjával összhangban – a társadalmi tőke fogalmát is a mikro-makro kölcsönhatásokat szem előtt tartva fejtsse ki: „a társadalmi tőke fogalma azt is lehetővé teszi, hogy kimutassuk: ... [a szervezeti] erőforrások más erőforrásokkal egyesítve miként válhatnak ki más-más rendszerszintű viselkedést vagy idézhetnek elő – más esetekben – különböző eredményeket az egyének számára” (Coleman 1994a: 105).

6 B) Olson tematikusan mindkét szóban forgó könyvében *makro*jelenségekkel foglalkozik: kis-, közepes nagyságú és látens csoportokkal, exkluzív és inkluzív csoportokkal, szervezetekkel, osztályokkal, államokkal, érdekszövetségekkel, különböző típusú lobby-szervezetekkel stb. (Olson 1997), a gazdasági növekedés és hanyatlás társadalmi feltételeivel, elosztási koalíciókkal és érdekcsoportokkal, stagflációval, munkanélküliséggel, gazdasági ciklusokkal stb. (Olson 1987). Megközelítésmódja pedig mindkét művében következetesen *mikro*ökonómiai: alapvető tételei a racionális egyéni cselekvés (döntés) szabályszerűségein nyugszanak. Korábbi, 1965-ben írt munkájában olvashatjuk: „jómagam közgazdász vagyok, és a jelen könyvben alkalmazott elemzési eszközök is a gazdaságelméletből származnak” (Olson 1997: 10). A *Nemzetek felemelkedése és hanyatlásának* második (a *Logika* című) fejezetében összefoglalja *A kollektív cselekvés elméleté*-nek fő tézise-

it, s jórészt ezekből vezeti le további következtetéseit. Ezek kifejtése előtt mindazonáltal leszögezi: „az elkövetkezőkben a közgazdaságtan jól megalapozott eredményeire – a vállalatok, fogyasztók és iparágak alaposan ellenőrzött *mikroökonómiai elméletére* – támaszkodhatunk” (Olson 1987: 71. Az én kiemelésem. – Sz. Z.)

Végül talán érdemes utalni arra is, hogy korábbi művében az ortodox osztály- és államelméletek (köztük a marxi elmélet), későbbi, 1982-ben elkészült munkájában pedig az ortodox (keynesi) makroökonómia kudarcának alapvető okát éppen az érvelés mikroszintű – azaz racionális egyéni cselekvések (döntések) szintjén történő – megalapozásának hiányában látja. Példaként vegyük a keynesi makroökonómiai elmélet Olson-féle metodológiai bírálatának lényegét: „a keynesi makroökonómiai elmélet ... nem támaszkodik megfelelő mikroökonómiai elméletre” (Olson 1987: 29). Könyve vége felé pedig megjegyzi: „Reménykedem benne, hogy a keynesi életmű erényeinek és hibáinak feltárása hamarosan már csak az elmélettörténészek érdeklődésére tarthat számot, s a különböző irányzatokhoz tartozó kivételes tehetségek a makromodelleket állítják kutatásaik középpontjába. A modellezés során pedig ... ragaszkodnak ahhoz, hogy a *makroelméletet* érvényes *mikroelméletre* kell alapozni ... (Olson 1987: 360. Az én kiemelésem: Sz. Z.).

A fentiek alapján – anélkül, hogy belemennénk a tartalmi kérdésekbe – belátható: Olson következetesen arra törekedett, hogy mikroökonómiai magyarázatot adjon makroökonómiai és makroszociológiai jelenségekre. És ez a törekvése alapvetően sem tematikájában, sem megközelítésmódjában nem változott.

7. Valamiféle makro-mikro ciklikusság bizonyára kimutatható történetileg a társadalomelmélet változásában, de merészség lenne pusztán ennek alapján előrejelzéseket megfogalmazni: ezek legjobb esetben is csak *trendek*, amelyek alapján nem tudjuk pontosan megjósolni a társadalomelmélet jövőbeni alakulását.²¹ Az elmúlt évtizedek – mint azt Tardos is megjegyzi – mindenesetre a társadalomelméletben és a társadalomkutatásban egyaránt a mikroirányzatok térnyerését hozták. A szociológiában is egyértelmű hangsúlyeltolódást figyelhettünk meg társadalmi struktúra és társadalmi cselekvés viszonyában, az utóbbi javára. Ez persze önmagában nem jelent sokat. A közelítésmódok termékenységről racionális – azaz logikai, és legfőképpen empirikus – érvek alapján győződhetünk meg. Ebben a tanulmányban további analitikus szempontokat próbáltunk felvázolni, amelyek – reményeink szerint – hozzájárulhatnak, hogy jobban lássuk a szóban forgó irányzatok mibenlétét és különbségeiket, valamint álláspontjukat a mikro-makro vitában. Semmiképpen nem tekintettük feladatunknak az egyes irányzatok termékenysége szempontjából döntő reprezentatív empirikus kutatások kritikai értékelését.

Tardos Róbert végül is elfogadja az ideálisnak tűnő többszintű elemzést, és *elvi*leg megoldhatónak, de gyakorlatilag kivitelezhetetlennek tartja az ehhez szükséges együttműködést a különböző tudományágak művelői között. Végül innen jut el az elemzés különböző szintjein történő elméletalkotás igenléséhez. Meglátásom szerint azonban az elmúlt évtizedekben megindult a különböző diszciplínák közti aktív és termékeny eszmecsere, melynek eredményeképpen egyre átjárhatóbbá válnak a tudományágak közti határok: a szociológia, a pszichológia, a döntés- és játékelmélet, a közgazdaságtan, a politikatudomány és a politikai gazdaságtan fogalmai és

elméleti modelljei *kölcsönösen* hatnak egymásra.²² Ennek fényében én semmiképpen nem tartok attól, hogy a szociológia a közgazdaságtan állítólagos terjeszkedésének áldozatává válik. Nagyobb veszélynek tűnik számomra, ha a szociológusok nem tudnak (vagy nem akarnak) bekapcsolódni az említett interdiszciplináris válalkozásba.

Jegyzetek

- ¹ Ezek némelyikét szóban is megfogalmaztam a Magyar Szociológiai Társaság 1997. évi debreceni közgyűlésén, a szerzőnek az elméleti-elmélettörténeti szekcióban elhangzott előadásához fűzött hozzászólásomban. A szekcióülésen azonban – elsősorban az idő rövidsége miatt – nem bontakozhatott ki érdemi vita és termékeny eszmecsere a mikro-makro problémáról a (látszólag vagy ténylegesen) különböző elméleti álláspontok képviselői között. Egyrészt ez indokolhatja a *Szociológiai Szemle* szerkesztőségének azt a törekvését, hogy megjelentette Tardos Róbert (1998) előadásának átdolgozott változatát, valamint a vita résztvevőinek és a kérdéskör iránt érdeklődőknek a hozzászólását. Másrészt időszűrének tűnik, hogy a magyar szociológia művelői is (újból?) napirendre tűzzenek alapvető elméleti-metodológiai vitákat, amelyek kimenetele befolyásolhatja mind az elméleti, mind az empirikus szociológiai kutatásokat a jövőben. Hasonló tematikájú vitákhoz lásd például Alexander et al. 1987.
- ² A módszertani individualizmus kitűnő tárgyalása a magyar nyelvű szakirodalomban: Orthmayr 1997. Az irányzat modern tudományelméleti tárgyalásai közül kiemelkedik Bhargava (1992) monográfiája.
- ³ A szűk értelemben vett RDE klasszikus kifejtése: Luce–Raiffa 1957. Lásd még például: Rapoport 1989. Az RDE-n nyugvó cselekvésmagyarázatok logikájához lásd Elster 1985a.
- ⁴ A szocializáció illetén felfogása leginkább azokhoz a megközelítésekhez áll közel, amelyeket Somlai Péter (1997: 13–14) a „konstruktivizmus” szemléletmódjának nevez, szemben a determinisztikus (rekonstruktivista és kritikai) szemléletmódokkal.
- ⁵ Itt a racionalitás *legszűkebb* (ökonómiai), s ebből adódóan az irracionalitás *legtágabb* fogalmát használjuk: minden olyan viselkedést irracionálisnak tekintünk, amely nincs összhangban az RDE előjelzéseivel. Ez természetesen csak az egyik lehetséges felfogás, amelyben, Weber terminológiáját használva, a célracionálishoz képest minden másfajta – értékracionális, tradicionális, indulati-érzelmi és egyéb – viselkedésmód irracionális. A racionalitás tágabb fogalmába a cél- és értékracionális cselekvések egyaránt beletartoznak, és irracionálisak a tradicionális, indulati-érzelmi és egyéb viselkedésmódok. A legtágabb racionalitáskonceptió ugyanakkor felöleli a megértés módszerével vizsgálható valamennyi cselekvéstípust, és irracionálisnak tekinti a nem intencionális (pl. reflexszerű) viselkedéseket.
Mindazonáltal bármelyik felfogást választjuk is, a racionalitás-irracionalitás komplementer viszonyban áll, és csak a racionalishoz képest tudjuk az irracionálist definiálni. Márpedig ha a fogalomalkotás rendjében a racionalitás fogalma logikailag elsődleges, akkor célszerű, takarékos és termékeny megoldás, ha a racionalitás legszűkebb fogalmával kezdjük az elemzést. A racionalitást – valamilyen formában – mindig előfeltételezi az emberi motiváció bármely nem racionalisztikus elmélete, a racionalitás viszont nem előfeltételez semmi más elméletet az emberi motivációról. Ezek a legfontosabb logikai érvek, amelyek az RDE metodológiai szempontból *kitüntetett* – de semmi esetre sem kizárólagos – szerepe mellett felhozhatók (Elster 1989a: 29; Abell 1992). Ebből pedig a társadalomtudományi kutatások *rendjére* vonatkozóan – többek között – az az általános

metodológiai alapelv következik, hogy a kutatásban – legalábbis ha nem szólnak ellene nagyon erős tapasztalati evidenciák – a racionalitás feltevésén nyugvó leírás és magyarázat a természetes, takarékos és termékeny kiindulópont.

Némileg hasonló a helyzet az önérdékkövetés feltevésénél: „Bizonyos értelemben az önérdék ... alapvetőbb, mint az altruizmus. A természeti állapot – jóllehet gondolat kísérlet – logikailag koherens helyzet. Olyan világot viszont nem tudunk logikailag koherensen elképzelni, amelyben mindenkinek kizárólag altruista indítékai vannak. ... Ez tisztán logikai kérdés. Ahhoz, hogy egyesek altruisták lehessenek, másoknak legalább időnként önzőnek kell lenniük, de mindenki mindig lehetne önző. Az a feltevés, hogy minden viselkedés önző, a lehető legtakarékosabb, és a tudósok mindig szeretnek kevéssel sokat megmagyarázni. De ebből ... nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az önzés a legelterjedtebb motiváció” (Elster 1995: 61).

A racionalitás tágabb és szociológiai jellegű felfogásához lásd Habermas 1994.

- ⁶ John C. Harsanyi Nobel-díjas amerikai közgazdász szerint például a racionális döntések elméletének alapvető célja, hogy segítse a társadalomtudományokat a valóságos emberi viselkedés előrejelzésében és magyarázatában. Harsanyi az alábbiakban összegzi, hogy milyen célokra használhatók az empirikus társadalomtudományokban a racionális döntés elméletei:
  - „1. Annak *fogalmi tisztázására*, hogy miképpen definiálható a racionális viselkedés különböző társadalmi szituációkban.
  2. Az emberek valóságos viselkedésének *magyarázatára és előrejelzésére* (azokban az esetekben, amelyekben viselkedésük nagyfokú racionalitást mutat és ezáltal megenged valamilyen racionalisztikus elmélet terminusaiban történő magyarázatot).
  3. *Heurisztikus kritériumok* kialakítására a társadalmi viselkedés (nem racionalisztikus) magyarázó és előrejelző elméletei számára (még azokban az esetekben is, amelyekben a viselkedés eltér a racionalitás normatív fogalmától).
  4. Az értékelés deskriptív sztenderdjének megalkotására, amelynek alapján megítélhető az emberek viselkedésének racionalitása” (Harsanyi 1977: 19).
- ⁷ Ebben az értelemben csúsztatás a közgazdaságtant „az egyéni döntések racionalitását tanulmányozó” (Tardos 1998: 15) tudományként beállítani. A mikroökonómia annyiban „tanulmányozza” az egyéni döntések racionalitását, amennyiben a tárgyát képező makrojelenések magyarázatához ez elkerülhetetlen.
- ⁸ Az efféle szemléletmódok elmélettörténeti gyökerei – mindenekelőtt – Vilfredo Pareto és Max Weber munkásságáig nyúlnak vissza, habár történtek kísérletek arra, hogy Marx és Durkheim holisztikus társadalomelméletét is „lefordítsák” a cselekvésemélet nyelvére (Boudon 1981; Elster 1985b). Weber metodológiai álláspontjának ilyen szellemben történő bemutatásához lásd: Csontos 1997a.
- ⁹ Az emergencia problémájának individualisztikus értelmezésére az 5. pontban térek vissza.
- ¹⁰ A politikai kérdések ökonómiai szempontú vizsgálatának logikájáról és korlátairól a magyar szakirodalomban lásd Csontos 1997b; Szántó 1996. A közösségi döntések elméletének átfogó bemutatása: Mueller 1989. A közösségi döntések elméletének alkotmányelvű irányzatáról ad áttekintést: Buchanan 1992.
- ¹¹ A régi és új institucionalizmus kitűnő összehasonlítása: Rutherford 1994. Az institutionalista közgazdaságtan átfogó bemutatása: Foss 1995. A piacok és hierarchiák klasszikus elemzése: Williamson 1975.
- ¹² Az ortodox és az új makroökonómia különbözőségére visszatérek a 6b. pontban.

- ¹³ Itt a szocializációt rekonstruktivista és kritikai szemléletben értjük. Vesd össze a 4. lábjegyzettel.
- ¹⁴ Az irányzat egyik klasszikus előfutárának, Émile Durkheimnek a szavaival: A társadalmi tények „... olyan parancsoló és kényszerítő erővel is rendelkeznek, amelynek következtében az egyén – akár akarja, akár nem – kénytelen alávetni magát nekik. ... E tények az egyénhez képest külsőleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre” (Durkheim 1978: 26–27).
- ¹⁵ Mark Granovetter ezeket a megközelítéseket nevezi az egyéni cselekvés *túlszocializált* felfogásának. Lásd például Granovetter 1994.
- ¹⁶ Jon Elster persze bizonyos munkáiban (pl. 1985a) a szűken vett RDE-t műveli: az elemzés tárgya valóban az egyéni cselekvés. Ezek azonban *nem* szociológiai, hanem cselekvéseméleti elemzések.
- ¹⁷ Sok efféle, gyakran intuíciónknak is ellentmondó jelenség individualisztikus magyarázatát kínálja Schelling (1978).
- ¹⁸ Lásd mindenekelőtt Roemer 1982; Elster 1982; 1985b. A magyar nyelvű szakirodalomban Orthmayr Imre (1990) ilyen megközelítésben értelmezi az osztálytudat fogalmát. Elster osztályelméletét ismerteti: Szántó 1997.
- ¹⁹ Azon persze lehet vitázni, hogy Burt koncepciója mennyiben reprezentatív a társadalmi kapcsolatháló elemzésre nézve. Ami mindenképpen mellette szól: világosan kifejti elméleti álláspontját és empirikus kutatásait ezek szellemében végzi. Egy további idézet annak illusztrálására, hogy más hálózatelemzőknél is találkozunk hasonló megfontolásokkal: „The fundamental premise of structural analysis is that patterns of relations among social positions help to explain the behaviors of systems and their components. This perspective requires that a structural theorist embrace a genuine methodological individualism. That is, human action can be understood neither as a simple aggregation of psychological processes nor as a systemic holism emerging sui generis from lower-level processes... The structural perspective offers a powerful dualism that links concrete microscale with macroscale phenomena in ways not possible with alternative theoretical paradigm” (Knoke 1990: 27). [A strukturális elemzés alapvető premisszája szerint a társadalmi pozíciók közti kapcsolatok mintái segítenek megmagyarázni a rendszerek és összetevőik viselkedését. Ez a szemléletmód megköveteli, hogy a strukturális elemzés teoretikusai magukéva tegyék a valódi módszertani individualizmus álláspontját, amely szerint az emberi cselekvést nem érthetjük meg sem pszichológiai folyamatok egyszerű aggregációjaként, sem pedig a magasabb szintű folyamatokból kialakuló sui generis rendszer-jellegű holizmusként. ... A strukturalista szemléletmód erős dualizmust kínál, amely úgy teremt kapcsolatot konkrét mikro- és makroszintű jelenségek közt, ahogyan arra más elméleti paradigmák esetén nincs lehetőség.]
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert soraiban is a többszintű elemzés iránti igény fogalmazódik meg: „... a makro-network-öket – csakúgy, mint a személyes mikrohálózatokat – az egyéni viselkedést, nézeteket potenciálisan meghatározó tényezőkként fogjuk fel. E szerep meghatározó jellegét, súlyát a továbbiakban ... kontextuális változók bevonásával – több-szintű elemzési eljárások útján ellenőrizzük” (Angelusz–Tardos 1988: 198).
- A társadalmi kapcsolatháló elemzés és a mikro-makro probléma kapcsolatát tárgyalja: Haines 1988.
- ²⁰ Ehhez a problémához (és egyúttal a Durkheim-féle holisztikus társadalomelmélet kritikájához) lásd még: Moksony 1994.

- ²¹ Tardos Róbert életciklus-hatásra vonatkozó fejtegetéseit sem tekinthetjük érvnek, vélhetően nem is szánta annak. „Ellenpéldát” is könnyen találhatunk: John Goldthorpe (1997) például idős korában jutott arra a következtetésre, hogy az empirikus-komparatív makroszociológia összeegyeztethető az individualisztikus társadalomelmélettel.
- ²² A szociológia és a közgazdaságtan viszonyának ilyen irányú változásáról lásd Szántó 1995.

Hivatkozások

- Abell, Peter 1992. Is Rational Choice Theory a Rational Choice of Theory? In: J. S. Coleman–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park–London–New Delhi: SAGE, 183–206.
- Abell, Peter 1996. Sociological Theory and Rational Choice Theory. In: B. S. Turner (ed.) *The Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford–Cambridge, Mass.: Blackwell, 252–273.
- Alexander, Jeffrey C et al. (eds.) 1987. *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1988. A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológia*, 2, 185–204.
- Bhargava, Rajeev 1992. *Individualism in Social Science*. Oxford: Calendron
- Blau, Peter 1964. *Power and Exchange in Social Life*. New York: Harper
- Boudon, Raymond 1981. *The Logic of Social Action. An Introduction to Sociological Analysis*. London: Routledge and Kegan Paul
- 1989. Subjective Rationality and the Explanation of Social Behavior. *Rationality and Society*, (1) 2, 173–196.
- Buchanan, James M. 1992. *Piac, állam, alkotmányosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Burt, Ronald S. 1982. *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception, and Action*. New York: Academic Press
- Coleman, James S. 1988. Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, (94) Supplement, 95–120.
- 1989 [1986]. Társadalomelmélet, társadalomkutatás és cselekvésemélet. *Szociológiai Figyelő*, (5) 3, 25–49.
- 1990. *Foundation of Social Theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- 1994a [1990]. Társadalmi tőke. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula, 99–127.
- 1994b A Rational Choice Perspective on Economic Sociology. In: N. J. Smelser–R. Swedberg (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton–New York:

- Russel Sage Foundation, 166–180.
- Csontos László 1996. Túl jón és rosszon: a racionális döntések elméletének recepciója Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, (43), 4, 326–331.
- 1997a Max Weber a gazdaságelmélet metodológiai alapjairól. *Szociológiai Szemle*, (6), 4, 3–18.
  - 1997b A politika tanulmányozása és a közgazdaságtan. *Közgazdasági Szemle*, (44), 7–8, 557–568.
- Durkheim, Émile 1978 [1895]. *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Elster, Jon 1982. Marxism, Functionalism, and Game Theory. *Theory and Society*, (11), 453–82.
- 1983. *Sour Grapes. Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press
  - 1985a The Nature and Scope of Rational-Choice Explanation. In: E. LePore–B. McLaughlin (eds.) *Actions and Events: Perspectives on Donald Davidson*. Oxford: Blackwell Publishers, 60–72.
  - 1985b *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press
  - 1989a *Solomonic Judgements. Studies in the Limitations of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press
  - 1989b *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge: Cambridge University Press
  - 1991 [1986]. Racionális döntések. *Replika*, (2), 4, 49–57.
  - 1995 [1989]. *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományban*. Budapest: Osiris
- Foss, Pál (ed.) 1995. *Economic Approaches to Organizations and Institutions*. Aldershot: Dartmouth Publishing Company
- Goldthorpe John H. 1997. The Integration of Sociological Research and Theory. Grounds for Optimism at the End of the Twentieth Century. *Rationality and Society*, (9), 4, 405–426.
- Granovetter, Mark [1990] 1994. A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula, 61–77.
- Habermas, Jürgen 1994 [1977]. A cselekvésracionális aspektusai. In: J. Habermas *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 223–257.
- Haines, Valerie A. 1988. Social Network Analysis, Structuration Theory, and the Holism-Individualism Debate. *Social Network*, (10) 157–182.
- Harsanyi, John C. 1977. *Rational Behavior and Bargaining Equilibrium in Games and Social Situations*. Cambridge: Cambridge University Press

- Homans, George C. 1974. *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt Brace and World
- Knoke, David 1990. *Political Networks. A Structural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lindenberg, Siegwart 1985. An Assessment of the New Political Economy: Its Potential for the Social Sciences and for Sociology in Particular. *Sociological Theory*, (3),1, 99–114.
- 1990. Homo Socio-oeconomicus: The Emergence of a General Model of Man in the Social Sciences. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, (46), 727–748.
- Little, Daniel 1994. Microfoundations of Marxism. In: M. Martin–L. E. McIntyre (eds.) *Readings in the Philosophy of Social Science*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 479–496.
- Luce, R. D.–H. Raiffa 1957. *Games and Decisions*. New York: Wiley
- Moksony Ferenc 1985. *Kontextuális elemzés*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézete
- 1994. The Whole, Its Parts and the Level of Analysis: Durkheim and the Macrosociological Study of Suicide. In: D. Lester (ed.) *Emile Durkheim: Le Suicide. One Hundred Years Later*. Philadelphia: The Charles Press, 101–114.
- Mueller, D. 1989. *Public Choice II*. Cambridge: Cambridge University Press
- Olson, Mancur 1987 [1982]. *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagnáció és társadalmi korlátok*. Budapest: KJK
- 1997 [1965]. *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest: Osiris
- Orthmayr Imre 1990. Osztálytudat és kollektív cselekvés. *Világosság*, (31) 11, 851–857.
- 1997. Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, (6) 3, 3–31.
- Parijs, Philippe van 1986–1987. A Revolution of Class Theory. *Politics & Society*, (15) 4, 453–482.
- Rapoport, Anatole 1989. *Decision Theory and Decision Behaviour. Normative and Descriptive Approaches*. Dordrecht: Kluwer Academic Press
- Roemer, John 1982. *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- 1986. Rational Choice Marxism. In: J. Roemer (ed.) *Analytical Marxism*. Cambridge: Cambridge University Press, 191–201.
- Rutherford, Malcolm 1994. *Institutions in Economics. The Old and the New Institutionalism*. Cambridge: Cambridge University Press
- Schelling, Thomas 1978. *Micromotives and Macrobehavior*. New York: Norton

- Simon, Herbert 1982. *Korlátozott racionalitás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Somlai Péter 1997. *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest: Corvina
- Stigler, George J. 1987. *The Theory of Price*. New York: Macmillan (4. kiadás)
- Szántó Zoltán 1995. A társadalom ökonómiája és a gazdaság szociológiája. Vázlat a közgazdaságtan és a szociológia megváltozott viszonyáról. *Elméleti Szociológia*, 3–4, 46–53.
- 1996. Politika és közgazdaságtan. *BUKSZ*, (8) 2, 148–53.
- 1997. Osztály, osztálytudat és kollektív cselekvés. Hogyan értelmezi és bírálja Jon Elster Marx osztályelméletét? *Szociológiai Szemle*, (6) 1, 97–110.
- Tardos Róbert 1998. Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára. *Szociológiai Szemle*, (7) 1, 3–22.
- Williamson, Oliver E. 1975. *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*. New York: Free Press
- White, Harrison C. 1992. *Identity and Control. A Structural Theory of Social Action*. Princeton: Princeton University Press
- Wippler, Reinhard 1978. The Structural-Individualistic Approach in Dutch Sociology. Toward an Explanatory Social Science. *The Netherlands Journal of Sociology*, 14, 135–155.
- Wright, Erik O. 1985. *Classes*. London: Verso